

УДК 349.42

Людмила Шуляренко,викладач кафедри гуманітарних і соціальних наук
Житомирського державного технологічного університету

РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ ЩОДО ПРАВОВОГО СТАТУСУ СЕЛЯН В УКРАЇНІ

У статті досліджується розвиток наукової думки щодо правового статусу селян в Україні. На підставі аналізу наукових праць виділено тенденції розвитку наукових досліджень в аграрному праві України. Зроблено висновок, що проблема правового статусу селян в Україні не отримала концептуального висвітлення в юридичній літературі.

Ключові слова: юридична наука, правовий статус, селяни, селянство, соціальний розвиток села.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку аграрних відносин дедалі частіше в основу державної аграрної політики покладаються висновки та рекомендації вчених, спрямовані на досягнення загальної кінцевої триєдиної мети: перевести українське сільське господарство й село з руїни, у якій вони не з власної волі опинилися, на засади істотно вищого, порівняно з тим, що має країна нині, у соціальному, організаційному, економічному та в усіх інших відношеннях рівня розвитку; сформувати досконаліший і результативніший спосіб життя на селі; створити в ньому достойні селянства та інших жителів села умови проживання, праці й відпочинку [16].

|| **Мета** статті – дослідити розвиток наукової думки щодо правового статусу селян в Україні.

Виклад основного матеріалу. Під час реалізації земельної та аграрної реформ після виникнення України як суверенної держави відбулися зміни суспільних відносин на селі. Бажання розвивати тенденцію надання пріоритету соціальному розвитку села й агропромислового комплексу в народному господарстві нашої держави, надання пільг особам, які проживають і займаються аграрним господарством у сільській місцевості, на законодавчому рівні посилили інтерес серед науковців до питання правового статусу фізичних осіб як суб'єктів аграрного права загалом, що, зокрема, включає й питання правового статусу селян в Україні. Проте для самих осіб, які проживають у сільській місцевості, нічого не змінилось, що призводить до зниження кількості населення в селах по всій території України вже довгий час.

Теоретичні питання правового статусу селян як суб'єктів аграрного права розроблялися переважно лише проф. Н.І. Титовою, яка відзначала важливу загальносоціальну роль селянства в Україні. У дослідженнях вчена наголошує на потребі відображення ролі селянства в державній політиці, а також його правового статусу. На основі аналізу чинних нормативно-правових актів аграрного законодавства, які приймаються за суб'єктним принципом, послідовно доведено потребу чіткого законодавчого закріплення спеціалізованих прав членів аграрних

структур і їх державних гарантій [23, с. 63–64; 15, с. 171].

Необхідно погодитися з Н.І. Титовою, що поняття «селянин» як суб'єкт сільськогосподарського землекористання, «селянство» як соціальна група громадян України, що становить більше ніж третину населення України, повинні знайти чітке законодавче закріплення. Нею було запропоновано прийняти «Основи аграрного законодавства України». Це був би базовий нормативно-правовий акт, у якому б, окрім загальних особливостей сільськогосподарського землекористання та сільськогосподарської праці в усіх організаційно-правових структурах аграрно-промислового комплексу України, головна увага була присвячена праву селян (а певною мірою й інших громадян) на створення та функціонування різноманітних аграрних структур: фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, аграрних акціонерних товариств, індивідуальних аграрних формувань, особистих селянських господарств, приватних аграрних господарств, державних сільськогосподарських підприємств. У цих основах варто було б з'ясувати головну сутність кожного з них і вихідні засади їх створення [14, с. 271].

Варто зазначити, що на Заході існує спеціальна наука – «селянознавство», що заснована британським ученим Теодором Шанінім і є міждисциплінарною галуззю знань. Хрестоматія із «селянознавства», яка вперше видана англійським видавництвом у 1971 році, уже перекладена російською мовою. Відтак загалом там надається таке визначення: «селянин» (крест'янин) – дрібний сільськогосподарський виробник, який, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї сім'ї, працює – прямо або побічно – на задоволення власних споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо власників, політичної й економічної влади [6, с. 11]. Також у цій хрестоматії зібрано інші підходи до терміна «селянство», зокрема селянство розглядається як певний соціальний тип; як спосіб життя; як особливий тип культури тощо [6, с. 70–72].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «селянство» роз-

глядається як «верства сільськогосподарських виробників, що ведуть індивідуальне господарство». Поняття ж «селянин» тлумачиться як «житель села, основним заняттям якого є обробіток землі» [7, с. 1305].

Аналіз сучасного наукового й законодавчого тлумачення поняття «селянин» провів Ю.О. Яремчук [30, с. 145–146], який пропонує визначати поняття «селянин» як особу, яка постійно проживає (не менше ніж один рік) у сільській місцевості, основне заняття якої – використання за допомогою власної праці, особисто земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва для забезпечення власних і суспільних потреб у продуктах сільськогосподарства, сільськогосподарській продукції. Варто відзначити, що проблем правового статусу фізичних осіб як суб'єктів аграрного права, якими є селяни, у дисертаційному дослідженні торкався Ю.О. Яремчук.

Одним із учених, які займається дослідженням питання правового статусу селян, є В.В. Єрмоленко. У працях автор багато уваги приділяє питанням правового режиму середовища існування селян, аналізує сучасні наукові підходи до визначення міждисциплінарної категорії «сталий розвиток сільських територій», на основі якого пропонує власне, авторське, визначення цього поняття. Як стверджує вчений, поняття «селянин», безумовно, є центральною, основоположною категорією аграрного права як системи утворювальний суб'єкт аграрних правовідносин, а також як історично зумовлений носій культурної самобутності українського народу. Нині розмаїття організаційно-правових форм у сільськогосподарському виробництві, по суті, базується на понятті «селянин», який є засновником сільськогосподарських підприємств і безпосереднім працівником [11, с. 26–30].

Окремі роботи вченого присвячено вивченню правових аспектів поняття «сільське поселення» та їх значення в юридичній літературі. Також до кола дослідження автора підпадають правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток, що, безумовно, відіграє важливу роль у вдосконаленні правового статусу селян в Україні.

Варто відзначити дослідження В.В. Носіка, який у підручнику «Аграрне право України» (1996 р., 1999 р.) [1, с. 484–505] уперше визначив правові засади розвитку соціальної сфери села, розкрив особливий правовий режим об'єктів соціальної сфери. Учений справедливо зазначає, що реформування аграрних і земельних відносин на ринкових засадах, приватизація підприємств АПК, реструктуризація недержавних сільськогосподарських підприємств на основі паювання земель, погіршення фінансового стану та зниження платоспроможності сільськогосподарських і агропромислових товаровиробників, недосконалість кредитно-фінансової системи, демографічна криза, здійснення соціальних перетворень на селі в нових умовах суттєво змінюють зміст і характер суспільних відносин у соціальній сфері села, які потребують правової регламентації.

У Науково-практичному коментарі до Закону України «Про особисте селянське господарство» В.В. Носік зазначає, що проведення земельної та аграрної реформ не враховує того факту, що в Україні прогресивний розвиток економіки й суспільства цілком залежить від селянства. Учений цитує слова М.С. Грушевського, який зазначав, що головною підставою Великої України ще довго, якщо не завжди, буде селянство. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього (селянства) черпався весь матеріал національного будівництва. В українському житті мають будучність, матимуть вплив, устояться тільки ті елементи, які стоятимуть у тісній і широкій контактній із селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться [19, с. 6].

Проблему правового статусу селян досліджував А.М. Статівка. Зокрема, велике значення для дослідження правових питань правового статусу селян має монографія «Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні». Автор досліджує правові засади соціального розвитку села в сучасній Україні. Визначає організаційні заходи щодо соціального розвитку села. Наводить поняття і принципи соціального розвитку села, розкриває механізм державної підтримки соціальної інфраструктури села. Узагальнює практику діяльності центральних і місцевих органів влади з розвитку соціальної сфери села, формулює пропозиції щодо подальшого вдосконалення правового регулювання відносин і підвищення рівня організаційних заходів у цій сфері.

Окремі проблеми правового регулювання соціального розвитку села є предметом вивчення О.В. Гафурової. Так, у монографії «Соціальний розвиток села в Україні: теорія та практика правового регулювання» автор досліджує механізм реалізації соціально-економічних і культурних прав селян у контексті соціального розвитку села [9, с. 480].

У працях автор досліджує поняття сільських територій, їх ознаки та надає класифікацію. Також вивчає роль державних цільових програм у регулюванні відносин соціального розвитку села [8, с. 36].

Також правовий інтерес О.В. Гафурової викликає дослідження правових проблем програмного забезпечення соціального розвитку сільських територій. Учена порушує питання щодо необхідності теоретико-правового дослідження проблем реалізації селянами на сільських територіях, права на достатній життєвий рівень, яке входить до системи соціальних прав громадян, закріплених Конституцією України.

Соціально-правові проблеми в аграрному секторі економіки були предметом досліджень Т.О. Коваленко, яка вказує на причини й наслідки погіршення соціальної та демографічної ситуації на селі [21, с. 55–56].

Також окремі питання правового статусу селян досліджує В.Ю. Уркевич. Зокрема, низку робіт ученого присвячено дослідженню правового статусу окремих категорій селян: засновників і членів сільськогосподарських

кооперативів [25, с. 40–41], членів фермерських господарств [27, с. 131], членів особистих селянських господарств [24, с. 81–82] тощо.

Серед кола правових інтересів В.Ю. Уркевича, які стосуються правового статусу селян, – дослідження питань сталого розвитку сільських територій та інвестиційних правовідносин у сфері сільського господарства. У праці «Про категорію сталий розвиток сільських територій» [26, с. 24–26] автор, розмірковуючи над сутністю поняття «сільські території», визначає сільські території як територію, що знаходиться поза межами міст, тобто застосовує так званий «залишковий принцип» (крім територій міст). Аналізуючи цю статтю, доходимо висновку, що цей «залишковий підхід» містить і сучасна економічна доктрина.

Проблеми правового регулювання розвитку житлово-комунального господарства як складника соціальної сфери села в Україні стали предметом дослідження В.В. Латишевої, яка у 2013 р. підготувала кандидатську дисертацію на тему «Правове регулювання розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села». Автор провела історіографічний огляд правових проблем за цією темою, визначила особливості об'єктного та суб'єктного складу досліджуваних правовідносин, сформулювала поняття й правові принципи житлово-комунального господарства як інституту аграрного права. Удосконалено підходи до визначення місця норм права щодо соціальної сфери села в системі аграрного права України. Запропоновано вважати правові норми щодо соціального розвитку села підгалуззю аграрного права України. Указана підгалузь аграрного права, на думку вченої, містить систему таких однорідних предметно пов'язаних родинних інститутів: інститут житлово-комунального господарства, інститут медичного й інститут фізкультурно-спортивного обслуговування сільських жителів, інститут забезпечення культурно-побутових умов проживання в сільській місцевості, інститут надання освіти на селі, інститут будівництва та ремонту шляхів із твердим покриттям у сільській місцевості.

На сучасному етапі розвитку агропромислового комплексу України великого значення набуває забезпечення виробників сільськогосподарської продукції гідними умовами проживання. У зв'язку з цим виникає потреба в наявності належного правового регулювання суспільних відносин у сфері житлово-комунального господарства як складника соціальної сфери села.

Серед монографічних досліджень у сфері дослідження правового статусу селян варто виділити монографію «Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні» за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича (2012 р.), де окремий розділ присвячений проблемним питанням правового регулювання диверсифікації сільських територій і аграрного виробництва. Описується поняття розвитку (диверсифікація) сільських територій і визначається правове й організаційне забезпечення розвитку сільських територій, формуються ак-

туальні питання формування загальних засад диверсифікації аграрного виробництва з урахування досвіду зарубіжних країн. На дисертаційному рівні зазначені питання стали предметом дослідження І.М. Кульчій [18, с. 20].

Аналізуючи ступінь розробки питань щодо правового статусу селян, варто зазначити, що значна частина досліджень присвячена окремим категоріям селян. Зокрема, О.М. Браніцький досліджував правовий статус спеціалістів сільського господарства в Україні. Ученим вивчено особливості спеціальної правосуб'єктності спеціалістів сільського господарства [2, с. 22]. На основі проведених досліджень [3, с. 8] запропоновано таке визначення поняття спеціалістів сільського господарства як осіб, які здобули вищу або середню спеціальну освіту, а також осіб, які здобули освіту за однією із загальних професій і працюють у сільськогосподарських підприємствах незалежно від виду організаційно-правової форми та форми власності, в результаті чого наділені спеціальною правосуб'єктністю [4, с. 5].

Свого часу ці питання були предметом досліджень проф. В.З. Янчука та проф. В.І. Семчика [29, с. 170].

Велику кількість досліджень присвячено правосуб'єктності засновників і членів фермерських господарств. Зокрема, цій проблемі присвячені роботи О.О. Погрібною [20, с. 304], М.В. Шульги [28, с. 464], М.С. Долинської [10, с. 74], Н.І. Титової [15, с. 171], В.М. Єрмоленка [12, с. 103], В.Ю. Уркевича [27, с. 131] та інших науковців. Особливості правового статусу засновників і членів фермерських господарств із відокремленими фермерськими садибами досліджувала І.С. Сюйва [22, с. 225–227].

У юридичній літературі вже порушувалось питання щодо визначення правового статусу осіб, які є працівниками соціальної сфери села [17, с. 49–52]. Здебільшого зацікавленість у визначенні кола цих осіб спричинена набранням чинності положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання земельних ділянок працівникам культури, освіти та охорони здоров'я, що проживають у сільській місцевості» [12, с. 83]. Д.В. Бусуйок у статті «Право працівників соціальної сфери села на землю» [5, с. 32–34] узагальнила вищенаведений перелік осіб і визначила такі категорії працівників соціальної сфери села (за сферою їхньої зайнятості): працівників освіти, охорони здоров'я та культури.

Під працівниками соціальної сфери села вчена пропонує розуміти працівників державних і комунальних закладів культури, освіти, охорони здоров'я, розташованих на території відповідної ради, а також пенсіонерів серед них, які здобули спеціальну освіту і проживають у сільській місцевості або селищах міського типу [5, с. 34].

Висновки

Викладене дає змогу підсумувати таке. В аграрно-правовій науці до сьогодні, незважаючи на значний проміжок часу дослідження,

не вироблено єдиного розуміння ні категорії «селянин», ні категорії «селянство». Окремо питання правового статусу селян в Україні не вивчалось. Проте існує досить значна за обсягом кількість робіт, присвячених окремим категоріям селян. Разом із тим, попри значну кількість досліджень, присвячених правовому статусу членів і засновників сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, залишаються дискусійними та недослідженими питання щодо процедури й порядку набуття членства в цих господарствах, моменту виникнення і припинення членства, аналізу їхніх прав та обов'язків тощо. Спірним залишається питання щодо доцільності вжиття терміна «члени особистого селянського господарства» [24, с. 81, 82] тощо.

Крім того, нами не встановлено жодних досліджень щодо правового статусу членів колективних сільськогосподарських підприємств, прав та обов'язків фізичних осіб, що є їхніми членами, за винятком робіт, присвячених питанням паювання земель і паювання майна в недержавних сільськогосподарських підприємствах. Вищезазначене свідчить про актуальність і необхідність вивчення правового статусу селян в Україні.

Список використаних джерел:

1. Аграрне право України : [підручник] / [кол. авт.] ; за ред. В.З. Янчука. – К. : Юрінком Інтер, 1996. – С. 462–477; Аграрне право України : [підручник] / [кол. авт.] ; за ред. В.З. Янчука. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 484–505.
2. Браніцький О. Деякі аспекти правового становища спеціалістів сільського господарства як суб'єктів аграрних правовідносин / О. Браніцький // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 6. – С. 22.
3. Браніцький О.М. Правове становище спеціалістів сільського господарства : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / О.М. Браніцький. – К., 2006. – С. 8.
4. Браніцький О.М. Правове становище спеціалістів сільського господарства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / О.М. Браніцький ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 20 с. – С. 5.
5. Бусуйок Д. Право працівників соціальної сфери села на землю / Д. Бусуйок // Юридичний журнал. – 2008/1. – № 2. – С. 32–34.
6. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире / пер. с англ. ; сост. Т. Шанина ; под ред. А.В. Гордона. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – 432 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпін'я : Перун, 2007. – 1736 с. – С. 1305.
8. Гафурова О.В. Правові проблеми соціального розвитку села : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.06 / О.В. Гафурова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2015. – 36 с.
9. Гафурова О.В. Соціальний розвиток села в Україні: теорія та практика правового регулювання / О.В. Гафурова ; за заг. ред. В.М. Єрмоленка. – К. : Ірідіум, 2014. – 480 с.
10. Долинська М.С. Фермерські господарства України: землекористування, порядок створення, діяльність та припинення діяльності / М.С. Долинська. – Х. : Страйд, 2005. – С. 74.
11. Єрмоленко В.М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права / В.М. Єрмоленко // Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права : матеріали круглого столу (Харків, 6 грудня, 2013 р.) : зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А.П. Гетьмана ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2013. – 336 с.
12. Єрмоленко В.М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : [монографія] / В.М. Єрмоленко. – К. : Марістр – XXI ст., 2005. – С. 103.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання земельних ділянок працівникам культури, освіти та охорони здоров'я, що проживають у сільській місцевості : Закон України від 20 квітня 2004 р. № 1694-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 83.
14. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України : [науково-навчальний посібник] / за ред. Н.І. Титової. – Львів : ПАЮ, 2005. – 368 с.
15. Титова Н.І. Права членів сільськогосподарських кооперативів: тенденції та проблеми законодавчого забезпечення / Н.І. Титова // Право України. – 2000. – № 2. – С. 25–27.
16. Комплексна Програма «Перспективи агропромислового комплексу та розвитку сільських територій Івано-Франківської області у 2005–2010 роках та на період до 2015 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.if.gov.ua>.
17. Кулинич П.Ф. Ст. 25 / П.Ф. Кулинич // Земельний кодекс України : [науково-практичний коментар] / [В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, А.П. Гетьман та ін.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 116–124; Якимчук В. Стукайте – і вам відчинять / В. Якимчук // Приватизація земель: закон, практика, проблеми. – 2005. – № 5. – С. 49–52.
18. Кульчий І.М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / І.М. Кульчий ; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Х., 2014. – 20 с.
19. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. В.В. Носіка. – К. : Кондор, 2004. – 252 с.
20. Погребной А.А. Правовое регулирование деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств в условиях рынка : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 / А.А. Погребной. – М., 1992. – 304 с.
21. Соціально-правові проблеми аграрної реформи України // Проблеми вдосконалення земельного та аграрного законодавства України : перспективи в XXI ст. : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Біла Церква, 27–28 квіт. 2006 р. – Біла Церква, 2006. – С. 55–56.
22. Сюйва І.С. Розвиток наукової думки про правове становище фермерських господарств з відокремленими фермерськими садибами в Україні / І.В. Сюйва // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 225–227.

23. Титова Н.І. Проблеми гарантування прав селянства України / Н.І. Титова // Права людини і громадянина: проблеми реалізації. – К., 1998. – С. 63–64.

24. Уркевич В. Правові аспекти членства в особистому селянському господарстві / В. Уркевич // Право України. – 2005. – № 1. – С. 81, 82.

25. Уркевич В. Про деякі правові аспекти виникнення права членства у сільськогосподарських кооперативах / В. Уркевич // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 2. – С. 40, 41.

26. Уркевич В.Ю. Про категорію «сталій розвиток сільських територій» / В.Ю. Уркевич // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 травня 2010 р., м. Біла Церква). – Біла Церква : БНАУ, 2010. – С. 24–26.

27. Уркевич В.Ю. Окремі питання правового регулювання членства у фермерських господарствах /

В.Ю. Уркевич // Пробл. законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. – Вип. 73. – С. 131.

28. Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення : [навчально-практичний посібник] / [М.В. Шульга, В.П. Жушман, П.Ф. Кулинич, В.Ю. Уркевич] ; за заг. ред. М.В. Шульги. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 464 с.

29. Янчук В.З. Юридичний довідник для працівників сільського господарства / В.З. Янчук, В.І. Прокopenко, В.І. Семчик. – К. : Політвидав України, 1982. – 320 с.; Семчик В.И. Правовое положение специалистов колхозов / В.И. Семчик, В.З. Янчук. – М. : Юрид. лит., 1979. – 170 с.

30. Яремчук Ю.О. До питання визначення поняття «селянин» / Ю.О. Яремчук // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 2. – С. 145–146.

В статтє досліджується розвиток наукової мислі щодо правового статусу крестьян в Україні. На основі аналізу наукових трудов виділені тенденції розвитку наукових досліджень в аграрному праві України. Сделан вывод, что проблема правового статуса крестьян в Україні не получила концептуального освещения в юридической литературе.

Ключевые слова: юридическая наука, правовой статус, крестьяне, крестьянство, социальное развитие села.

The Development of Scientific Thought on the Legal Status of the Peasants in Ukraine. The article examines the development of scientific thought on the legal status of the peasants in Ukraine. Based on the analysis of scientific articles the trends of research in the agricultural law of Ukraine are highlighted. It is concluded that the problems of the legal status of the peasants in Ukraine has not received the conceptual coverage of law literature.

Key words: jurisprudence, legal status, peasants, peasantry, village social development.

